

Юрій ЗАЙЦЕВ

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1696-5849>
e-mail: yurzaytsev@gmail.com*

ШІСТДЕСЯТНИЦТВО У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ 1960–1980-х РОКІВ

Проаналізовано використання методу інтерв'ю з безпосередніми учасниками історичних подій як ефективного інструментарію дослідження шістдесятництва й загалом суспільно-політичних процесів в Україні. Висвітлено підґрунтя та еволюцію шістдесятницького руху, охарактеризовано атрибутивні ознаки шістдесятництва з акцентом на ілюстрації з різних теренів України. Водночас основну увагу приділено дослідженню ролі національно свідомої особистості у шістдесятницькому, а в ширшому сенсі – в опозиційному, антирежимному русі через призму власного чину науковця-хіміка Юлія Танчука. Показано вагомість явища самвидаву для розширення поля усвідомлення необхідності кардинальних, революційних змін соціально-політичної системи з метою державного усамостійнення України, демократизації суспільства та формування цивілізованої європейської спільноти. Через багаторічне несанкціоноване вшанування Тараса Шевченка у день його перепоховання в Україні 22 травня 1861 р. підкреслено не лише велич національного генія, а й його духовну суголосність вільнодумству 1960–1980-х років. Відображено відродження культурного життя та навчання юнаків військової справи в західноукраїнських селах під час Другої світової війни, наведено приклади вступу молоді до Української повстанської армії (УПА). Відтворено ритуал прийняття присяги новобранцями УПА. Згадано розповідь Василя Стуса про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Оприлюднено факти розправи компартійного режиму з підписантами «Листа 139-ти» керівникам СРСР у квітні 1968 р. Наведено неафішовані контакти Юлія Танчука з активним учасником українського правозахисного руху Олесем Шевченком. З'ясовано роль ерудита Леоніда Селезненка в опозиційному русі, а після його арешту – викривальні свідчення під тиском КДБ на судовому процесі Василя Стуса та написання ним покаянного листа. Зазначено роль роману Олесь Гончара «Собор», дослідження Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та історичного лекторію Олени Апанович для активізації політичного та національного самоусвідомлення українців.

Ключові слова: товариство «Луг», голодомор, УПА, шістдесятництво, самвидав, дисидентський рух, Юлій Танчук, Василь Стус, Олесь Шевченко, Генріх Дворко, Леонід Селезненко, 22 травня, наукове «заслання», КДБ, ЦК КПУ.

Метод історичної документалістики, зокрема інтерв'ю з учасниками знакових подій та неординарними особистостями, попри вірогідний суб'єктивізм респондентів, здобуває все більшого поширення через вагомість неінтерпретованого джерела інформації та природну короткочасність людського життя. Автор цих рядків має достатній досвід використання цього методу в науково-дослідній роботі. Опубліковано кілька книг у серії «Усна історія України ХХ століття»¹ та низку розмовних спогадів учасників українського опозиційного руху 1960–1980-х років. Йдеться про інтерв'ю з Ігорем та Іриною Калинцями, Михайлом Горинем, Мустафою Джемільєвим, Оленою Апанович, Мирославом Мариновичем, Миколою Горбалем, а також з Дмитром Квецком, Іваном Губкою та іншими членами таємного Українського національного фронту, Миколою Крайником та учасниками підпільної Української загальнонародної організації (УНФ-2); про аудіозапис принагідних роздумів доктора історичних наук, професора Юрія Сливки² тощо.

З-поміж великої кількості аудіозаписів (247 касет, кількості співрозмовників) обрано для публікації інтерв'ю з Юлієм Танчуком через його раціональну поведінку в

¹ Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / вст. ст. Ю. Д. Зайцева. Львів, 2001. 76 с. (Серія: Усна історія України ХХ ст. № 1); Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / вст. ст. Ю. Д. Зайцева. Львів, 2002. 178 с. (Серія: Усна історія України ХХ ст. № 2); Я винен тим, що українць: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Олексою Різниківим. Документи / вст. ст., упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцева. Львів, 2007. 232 с. (Серія: Усна історія України ХХ ст. № 3); Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи / вст. ст., упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцева. Львів, 2008. 240 с. (Серія: Усна історія України ХХ ст. № 4); Я на сповіді сказав би... Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем. Документи / передм. і упоряд. Ю. Зайцева, ред. Ю. Зайцева та Я. Ісаєвича. Львів, 2011. 175 с. (Серія: Усна історія України ХХ ст. № 5).

² Див.: з Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем 19 квітня 1995 р. *Собор Св. Юра 22 січня 1989 року: Документи і спогади* / упоряд. І. Калинець. Львів: Вид-во «Друкарські куншти», 2011. С. 96–98; Ігор Калинець: поет і громадянин / упоряд. Ю. Зайцев. Львів, 1999. 28 с.; Розмова Юрія Зайцева з Іриною Калинець 17 січня 1997 р. та 23 червня 1988 р. Калинець І. О. *Зібрання творів: у 8 т.* / упоряд. І. М. Калинець. Львів: СПОЛОМ, 2013. Т. 8, кн. 1: Попід Золоті Ворота: документи та біограф матеріали. С. 152–186; «Я з дитинства розумів, хто є ворог України» [Розмова Юрія Зайцева з Михайлом Горинем]. *Високий Замок* (Львів). 2013. 21 лютого. С. 11; «Григоренко в кримських татар – один з найвідоміших українців». Розмова Юрія Зайцева з Мустафою Джемільєвим. *Молода нація* (Київ). 2007. № 1(43). С. 220–237; «Зрадники мені не подобаються»: аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович. *Історіографічні дослідження в Україні* / гол. редкол. В. А. Смолій, відп. ред. О. А. Удод. Київ, 2011. Вип. 21. С. 336–368; «Хочу взяти участь у похованні останньої в світі імперії»: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Мирославом Мариновичем. *Новітня доба*. Львів, 2014. Вип. 2. С. 121–130; Ціна духовної свободи: 30 років тому Микола Горбаль вирвався із зашморгу КГБ. *Лемківський календар на 2018 рік: альманах / наук. ред. М. Литвин, упоряд. О. Кровицька*. Львів, 2017. Ч. 67. С. 76–82; «Нас ніхто не продав, нас ніхто не зрадив» [Інтерв'ю Юрія Зайцева з Дмитром Квецком 3 квітня 1997 р.]; *Благословенні душі, що вміють випромінювати... (Зеновій Красівський і Олена Антонів)* / упоряд.: Л. Маринович, Ю. Зайцев. Львів: Свічадо, 2015. С. 630–636; *Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали* / упоряд.: М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев. Львів, 2000, 680 с.; Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження, документи, матеріали. у 2 т. / упоряд. і відп. ред. Ю. Д. Зайцев. Львів: Афіша, 2005. Т. 1. 704 с. (Серія: Україна ХХ століття. Енциклопедія боротьби й репресій); Зайцев Ю. Д. Принагідні роздуми професора Юрія Сливки. *Сливка Юрій. Політична історія України ХІХ – поч. ХХ ст.* Львів, 2015. С. 596–621.

складних історичних обставинах, що допомогла йому уникнути арешту, незважаючи на активну участь у поширенні самвидаву та неофіційних культурно-масових заходах, а також широке коло знайомств в опозиційному середовищі.

Додатковою спонукою оприлюднення згаданої розмови стала порада колишнього директора нашого Інституту академіка Ярослава Ісаєвича (1936–2010) розшифрувати інтерв'ю Юлія Танчука не лише через докладно окреслене тло тогочасних подій, а й у зв'язку з кількома згадками про його приятеля Леоніда Селезненка, який передавав Ісаєвичу більшість документів самвидаву. Подружились вони під час перебування студентами у військових таборах. В інтерв'ю авторів цих рядків Я. Ісаєвич зазначав: «Я дуже високо ціную Леоніда, чесну і благородну людину – попри те, що одного разу він не витримав тиску й погроз»³. Йдеться про арешти української опозиційної інтелігенції у січні 1972 р. Тоді до слідчої в'язниці потрапив і Л. Селезненко. Про рівень тиску свідчить той факт, що на розмову до нього приходив голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Федорчук. На допитах Селезненко підтвердив переважно те, що слідчі органи вже знали. Очевидно, через хворобу, наївність і недосвідченість він розповів слідчому Іванові Левченку дещо й поза тим. Зокрема, щодо свого друга Василя Стуса. Згодом підписав кадебістський варіант покаянного листа. 7 липня 1972 р. слідство у його справі було припинено. Селезненкові надали квартиру в академістечку. На судовому процесі В. Стуса у вересні 1972 р. він виступав свідком⁴.

Інтерв'ю з Ю. Танчуком дає можливість окреслити ще одну недостатньо висвітлену грань шістдесятництва – унікального явища українського опозиційного руху – його широку соціальну базу, деколи спонтанну й не завжди цілеспрямовану усвідомлену участь волонтерів спротиву нівеляції особистості тоталітарною машиною. Адже, окрім adeptів вільнодумства й вільнодійства, скараних режимом, в'язницями, концтаборами, психушками, позбавленням права на працю, на творчість, а то й на життя, виключенням з КПРС, спілок, вишів, депортацією за межі Батьківщини і через це обдарованих нині науковців, громадськості, зрідка й держави, у затінку залишаються імена тих, хто завдяки конспірації, обережності, прорахункам нишпорок, стійкості заарештованих не потрапив у репресивні жорна.

Пригадаємо разом основні ознаки явища шістдесятництва. На поверхні лежить визначення, що шістдесятники – це ті, хто своєю літературно-мистецькою творчістю заявив про себе у згадане десятиліття. Але далеко не всі вони можуть іменуватися цим високим титулом. На думку професора Василя Яременка, його заслуговують «тільки ті, хто засвідчив опозиційне ставлення до комуністичної системи»⁵. Тобто йдеться про те, що коли замовкли повстанські скоростріли, зброєю стало Слово. Шістдесятництво не з'явилося спонтанно й несподівано. Своім корінням воно сягає другої половини п'ятдесятих років, зокрема, нічної доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС у лютому 1956 р. Викриття злочинів сталінського режиму збудило надію на лібералізацію суспільно-політичної атмосфери в Україні, названу, за влучним висловом Іллі

³ Докладніше див.: Я на сповіді сказав би... С. 106–108.

⁴ Світлична Н. Погром з продовженням. Мюнхен: Сучасність, 1983. Ч. 4. С. 80; Леонід Селезненко. *Нецензурний Стус*: у 2-х ч. / упоряд. Б. Підгірного. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. Ч. 1. С. 243–277.

⁵ Яременко В. Задушене відродження в історії і в сучасності. *Літературна Україна* (Київ). 2009. 23 квітня.

Еренбурга, «відлигою». Процес десталінізації торкнувся й України, яка понесла найбільше втрат від компартійного тоталітаризму. Розстріляного інтелектуального суцвіття нації несла повернути. Тому погляди були звернуті на тих, кому вдалося вижити у беріївських катівнях, в'язницях і концтаборах, на реабілітованих перефарбованим режимом. До листопада 1959 р. в республіці КДБ й прокуратура переглянули 4 млн 263 тис. справ щодо 5 млн 481 тис. осіб. Окрім того, розглянули 64 тис. справ людей, репресованих у 1937–1938 рр. Загалом з них 2 млн 684 тис. осіб реабілітували⁶. Але й такі цифри не повністю відображають обсяг репресій, позаяк до них не зараховані діячі ОУН та вояки УПА, жертви терору двадцятих – початку тридцятих років, ув'язнені за так званий український буржуазний націоналізм та націонал-комунізм.

Подих весняного вітру в задушливій атмосфері соціалістичного реалізму збудив творчу енергію насамперед молодих літераторів та митців, які в підмурівок власних світоглядних засад поклали універсальні поняття свободи думки, слова, поглядів, дії, ідеали гуманізму і людиноцентризму, нетлінність моральних та духовних здобутків багатьох поколінь українців. Носіями та популяризаторами цих ознак стали поети і прозаїки М. Вінграновський, В. Стус, Л. Костенко, В. Симоненко, Ігор Калинець, І. Драч, Є. Гуцало, В. Шевчук, літературні критики І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, художники А. Горська, П. Заливаха, В. Зарецький, І. Марчук, діячі театру й кіно С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Танюк, І. Миколайчук, публіцисти В. Чорновіл, В. Марченко, М. Масютко, В. Мороз, М. Горинь та багато інших. Зважаючи на долю членів низки тогочасних підпільних груп та організацій (Українського національного комітету, Української загальнонародної організації, Українського національного фронту, Української робітничо-селянської спілки, «Об'єднання», Українського національно-визвольного фронту тощо), розстріляних, засуджених на десятиліття тюрем, концтаборів та заслання⁷, новітня опозиція намагалася уникати формалізованих об'єднань, групуючись переважно за інтересами. Вони проводили поетичні зібрання, літературні читання, вечори пам'яті діячів Розстріляного відродження, художні виставки, дискусії щодо збереження історичної та духовної спадщини, національної самобутності, мови, надбань культури. За дозволом парторганів під крилом комсомольських комітетів вдалося утворити кілька неформальних об'єднань – Клубів творчої молоді, найвідоміші з яких виникли у Києві («Сучасник», 1959–1964 рр.)⁸ та Львові («Пролісок», 1962–1965 рр.)⁹, але через вихід за межі регламентованих канонів невдовзі їх заборонили. Погрому зазнали й щорічні літературно-поетичні акції з ушанування пам'яті Т. Г. Шевченка 22 травня.

⁶ Бердиховська Б. Шістдесятники – бунт покоління. *Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк* [Інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / пер. з пол. Київ: Дух і Літера, 2004. С. 10.

⁷ Див.: Зайцев Ю. Підпільні групи. *Історія України* / відп. ред. Ю. Сливка, кер. авт. кол. Ю. Зайцев. 4-те вид. Львів: Світ, 2003. С. 365–368.

⁸ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Київ: Рідний край, 2000. С. 87–90.

⁹ Зайцев Ю. Ті, що не мовчали. *У вирі шістдесятницького руху: погляд з відстані часу* / ідея видання та упоряд. В. Квітневого. Львів: Каменярь, 2003. С. 79–80.

Та найповажнішим здобутком шістдесятників був самвидав. Монополія компартійної бюрократії на засоби масової інформації, на істину, на друковане слово й відмова у поширенні в будь-якій формі літературних, мистецьких, а тим паче публіцистичних творів, які не вкладались у прокрустове ложе всюдисущої цензури, спонукала незгодних вдатися до апробованої історичним досвідом альтернативи – самвидаву «як форми опозиційної творчості» і «головної інфраструктури Руху Опору»¹⁰. Походження цього терміна відомий дисидент Володимир Буковський пояснив так: «Сам пишу, сам цензурую, друкую й розповсюджую і тоді сам за це відсиджую строк у тюрмі»¹¹.

З-поміж позацензурних творів, поширюваних у самвидаві, варто згадати есей «Собор у риштованні» Євгена Сверстюка, який він написав 1968 р., а наступного року подав до редакції журналу «Вітчизна» без особливих сподівань на публікацію через м'який, але переконливий тон заперечення основних ідеологічних постулатів соціалістичного способу мислення. Відмова не забарилася, тож твір набув поширення й великої популярності у самвидаві. Авторський машинопис Надія Світлична передала за кордон, де есей багато разів озвучила радіостанція «Свобода», опублікували газети й журнали різними мовами, а 1970 р. в Парижі видало книжкою видавництво «Смолоскип» під орудою найвідомішого публікатора українського самвидаву в закордонні Осипа Зінкевича. 14 січня 1972 р. Є. Сверстюка заарештували, понад рік тривало слідство, хоча всі свої твори він підписував власним прізвищем. Головним пунктом звинувачення став згаданий есей. В оголошеному 24 квітня 1973 р. вироку було зазначено, що Сверстюк «у 1968 році виготовив антирадянський документ під назвою “Собор у риштованні”, в якому паплюжить радянський народ, порядність радянського суспільства, спосіб його матеріального та духовного життя, зводить наклеп на колективізацію сільського господарства і становище селянства; заперечує принципи соціалістичного колективізму в ім'я приватної власності на землю; зводить наклеп на політику держави в галузі розвитку національної культури, виховання підрастаючого покоління в радянській школі. Рукопис цього документа зберігав у себе до вилучення під час обшуку 12 січня 1972 року». За цю «крамолу» Київський обласний суд покарав Сверстюка на максимально можливий термін за інкримінованою 62-ю статтею ч. 1 Кримінального кодексу УРСР – 7 років концтаборів суворого режиму та 5 років заслання¹².

Переконливою ілюстрацією злочинності комуністичної системи є також засудження Ігоря Калинця за поетичне слово. У вироку Львівського обласного суду від 15 листопада 1972 р. читаємо: «З метою антирадянської пропаганди 1967–1971 р. Калинець написав ряд віршів, які упорядкував у п'ять збірок у вигляді “самвидаву” під назвами “Відчинення вертепу”, “Коронування опудала”, “Спогад про світ”, “Підсумовуючи мовчання”, “Віно для княжни”. Для всіх цих збірок властиве неприйняття, пряме чи завуальоване заперечення сучасної радянської дійсності, вихваляння націоналістів М. Сороки, В. Чорновола,

¹⁰ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. Київ: Смолоскип, 2010. С. 10.

¹¹ Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. *Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. для вчителя* / за ред. С. В. Кульчицького; упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова. Київ: Освіта, 1992. С. 220.

¹² Постанова № 2410, п. 90 Пленуму Верховного Суду УРСР від 19 жовтня 1990 р. *Сверстюк Є. На полі честі: у 2 кн. / упоряд. О. Сінченко*. Київ: Вид-во «Клію», 2015. Кн. 1: Невже то я? С. 233–234.

В. Мороза, протиставлення України іншим народам СРСР, зображення її поневоленою, зруйнованою, нещасною, ідеалізація минулого, протиставлення його сучасності, невдоволення соціалістичним суспільством... Збірку “Відчинення вертепу” читали Кісь Р. Я., Савронь Г. Б. Низку віршів Калинець начитав на магнітофонну стрічку для жителя м. Києва Селезненка Л. В. Збірка потрапила до засудженої за антирадянську діяльність Шабатури С. М. У 1970 р. ця збірка вийшла з друку в антирадянському українському буржуазно-націоналістичному видавництві в м. Брюсселі (Бельгія)* під назвою “Поезії з України”¹³. Згаданим вироком Ігоря Калинця було позбавлено волі на шість років концтабору суворого режиму та три роки заслання¹⁴.

Унікальним явищем самвидаву і своєрідним підсумком шістдесятництва стала поява позацензурного періодичного журналу «Український вісник», шість випусків якого були запущені в нелегальний обіг у 1970–1972 рр. Автором, упорядником, видавцем журналу був колишній член київського Клубу творчої молоді, шістдесятник, професійний журналіст В’ячеслав Чорновіл. На той час він уже заявив про себе упорядкуванням публіцистичної збірки «Правосуддя чи рецидиви терору?» про порушення прав людини, фабрикацію кримінальних справ щодо інакодумців, незаконні політичні арешти й суди, яку 1966 р. передав до ЦК КПУ П. Шелестові, керівникам КДБ, Прокуратури, Верховного Суду СРСР, відомим письменникам, а також за кордон, де вона 1967 р. була опублікована і наступного року вийшла книжкою в Торонто. Черговою стала книга «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”» про розправу в 1965–1966 рр. з опозиційною інтелігенцією. 1967 р. книга вийшла друком у Парижі. Реакцію влади було не важко спрогнозувати: 15 листопада того ж року Львівський облсуд на три роки відправив Чорновола у концтабір під Вінницею. Щоправда, ювілейна амністія скоротила термін його ув’язнення наполовину¹⁵. Вийшовши у лютому 1969 р. на волю, Чорновіл виступив на захист Івана Дзюби через паплюження автора праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» виданою для закордону книжкою якогось Богдана Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба (Ще раз про книгу “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»». Чорновіл глузливо написав відповідь пасквілянтові під назвою «Як і що обстоює Богдан Стенчук (66 запитань і зауваг “інтернаціоналістові”»». Водночас він накопичував матеріали для замисленого в ув’язненні журналу під назвою «Український вісник», перший випуск якого з’явився у січні 1970 р. Протягом 1970–1971 рр. В. Чорновіл випустив п’ять чисел журналу. Найближчими помічниками у цій важливій, але ризикованій праці були Михайло Косів, Ярослав Кендзьор, Людмила Шереметьєва (Дашкевич), Алена Пашко, Олена Антонів, Надія Світлична, Микола Плахотнюк, Ніна Строката. За кордоном журнал передруковувало видавництво «Смолоскип»¹⁶. В. Чорновіл зібрав матеріали й для чергового шостого випуску, але 12 січня 1972 р. його заарештували і 12 квітня 1973 р. Львівський обласний суд ув’язнив на шість років концтабору суворого режиму та три роки заслання¹⁷. Шостий випуск

* Фактично – в Лондоні.

¹³ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області. Спр. П 19917. Т. 4. Арк. 242.

¹⁴ Там само. С. 248.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 877. Арк. 53.

¹⁶ Докладніше див.: Зайцев Ю. Причинки до історії видання нелегального журналу «Український вісник». *Молода нація*. Спецвипуск (Київ). 2009. № 50. С. 153–191.

¹⁷ Вирок Чорновола. *Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл*. Київ: Смолоскип, 2007. Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984). С. 519–529.

журналу здійснили М. Косів, Я. Кендзьор та А. Пашко у березні 1972 р. Усі шість випусків видавництва «Смолоскип» опублікувало 2006 р. у третьому томі творів В. Чорновола.

Виходячи з означених критеріїв, чи можна Юлія Танчука зарахувати до шістдесятників? На наш погляд, не лише можливо, але й потрібно. Усім своїм свідомим життям і осмисленими вчинками він демонстрував опірність російщенню, підтримку національному самоусвідомленню народу, поширенням самвидаву брав участь у русі опору комуністичному режимові, розповідями про ОУН та УПА підтверджував правомірність, справедливість і тяглість визвольної боротьби українців, передачею друкарської машинки опозиційно налаштованим особам наражав себе на реальну загрозу арешту, участю у несанкціонованих велелюдних заходах з ушанування Тараса Шевченка ігнорував вірогідність адміністративних переслідувань, відвідуванням самодіяльного лекторію з нецензурованої історії України підкреслював свою налаштованість на державне самовизначення українського народу, наданням свого помешкання для перебування у Києві особам, яких переслідувало КДБ, сприяв їхньому уникненню стеження з боку спецслужб, контактами з активними нонконформістами Василем Стусом, Олесем Шевченком, Зіновієм Антонюком, Михайлиною Коцюбинською визначив свою позицію у протистоянні адептів демократичного європейського майбутнього України із захисниками скомпрометованого антинародними злочинами промосковського компартійного режиму.

Інтерв'ю з Юлієм Танчуком

21 квітня 1998 року, м. Одеса

Ми розмовляємо з доктором хімічних наук, професором, завідувачем лабораторії хімії органічних поліелектролітів Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії Національної академії наук України Юлієм Володимирович Танчуком¹⁸.

Юлію Володимировичу, будь ласка, кілька слів про себе.

Я народився на Тернопільщині в селі Рожанівка біля Товстого, колись був районний центр.

А якого це району зараз?

Зараз Заліщицького району. До Товстого було не більше півтора кілометра.

І коли ж Ви народилися?

Народився 8 грудня 1934 року. В школу пішов у 42-му році під час німецької окупації. Закінчив при німцях перший клас, почав ходити в другий, але із-за війни весною школа перестала функціонувати і, так би мовити, наука за німців на цьому закінчилася. Народився ще за панської Польщі. Добре знаю неколгоспний період у нашому селі.

А батьки чим займалися тоді?

Батьки – селяни. Прості, звичайні селяни. Було трошки свого поля, таке-сяке господарство. Село в нас особливе, був величезний панський маєток, а селяни мали землі дуже мало, в основному всі працювали на цього самого пана. Але на пана було працювати вигідніше, ніж працювати в себе. Ті, хто працював на пана, були багатші, менше працювали, легше жили. Землі у пана було багато, причому дуже урожайна, добра. Після війни, навіть не після війни, а в 44-му році я знову пішов у

¹⁸ В інтерв'ю збережено стилістику респондента.

2-й клас, закінчив сільську початкову школу в 47-му році. Осінню пішов у 5-й клас до Товстого в Товстенську середню школу. Проходив у цю школу рівно один день. Мені там не сподобалося, і я її покинув. Не знаю, чому мене батьки не відправили знову, а дозволили покинути цю школу. Батька вже нема, мама не знає. В 48-му році, осінню, після жнив, в нашому селі почали організовувати колгосп. Я свідомо Вам кажу, хочете вірте, хочете ні, сказав батькові: не пишись нізащо.

Ви сказали?

Я сказав. Я був єдиним, в нас не було нікого більше. Батько сказав, що я не можу, бо все село записалось. Я тоді сказав, що в колгосп не піду. Батько: «Не підеш, то не йди, кому ти там потрібен. Але куди ти підеш?» Я кажу: «До школи». «Яка школа? Вже 12 вересня». Не дивлячись на те, я пішов, мене прийняли в 5-й клас у тому ж Товстому, та ж сама школа, в якій я вже був. Закінчив школу в 54-му році. Вчився неважно, в мене було трійок багато. Я не умів грамотно писати, робив помилки страшно. Усі точні науки я знав досконало, а писати не вмів, хоча дуже добре писав твори, бувало твір читають перед усією школою, розумієте, всій школі читали, а там стоїть двійка, і твір той весь червоний. Розумієте, я пишу як чую, і не звертаю уваги, як воно, а головне ловлю зі змісту. І в дев'ятому класі мав екзамен з української мови на осінь. Дуже цікаво, коли я здав цей екзамен осінню письмово, приймала завуч і ще одна вчителька української мови, завуч теж була вчителькою української мови і дружиною директора школи. І вони, перевіривши його, сказали: «Танчук, з тебе міг би вийти добрий журналіст, навчись грамотно писати». Я мав велику схильність до гуманітарних наук, особливо історії, літератури, але я туди не поступав, бо писав неграмотно. Я це знав свідомо. Через те вибрав геологічний факультет Чернівецького університету.

Ми вернемося трохи назад. Коли в 10-му класі приїхали студенти, то влаштували з ними зустріч. Там виступали і студенти, і потім деякі учні. Я теж вийшов і сказав, що вже були випадки, коли учні нашої школи не поступають, за конкурсом не пройшли. А я сказав, що не боюся і куди захочу, туди й поступаю. Для трійочника то було більш ніж сміх. Та не в тому справа. Я дійсно вибрав і поступив на самий елітний факультет Чернівецького університету. По-перше, ми носили форму, не пам'ятаєте, це золоті еполети, мундири, білосніжне кашне, чорна краватка, шинель. Нас було небагато, факультет невеликий, десь 150 чоловік, причому одні хлопці, на факультеті було всього 5 дівчат. Хлопці були один в один, в основному вихідці з міста. Не в тому справа, що це дало якесь особливе становище. Ми дуже швидко урбанізувались, чи цивілізувались, бо цю різницю, що ми сільські, дуже швидко прикрили геологічні однострої. І були геологи найпопулярнішими в Чернівцях. Але в 56-му році, після закінчення 2-го курсу, факультет розформували. Коли нас зібрали, ректор Леутський К.М. сказав, що фізик в геології нині може зробити більше, ніж геолог. І нас усіх автоматично перевели на фізико-математичний факультет. Але дали деякий вибір. І студенти розділилися. Ті, які закінчили четвертий курс, поїхали навчатися до Львова. Перший, другий, третій курси переводились на інші факультети, зокрема на фізмат та географічний. Я закінчив якраз другий. Наш другий курс, чи вже третій, розділювався надвоє – половина залишилася на фізико-математичному факультеті, половина пішла на географічний, то близьке. А я один пішов у хіміки. На хімічний факультет. Хіміки-студенти мене не відразу прийняли в своє середовище.

Студенти інших факультетів відносились до нас ревниво, ми виділялися, то була студентська еліта, і тільки десь через рік я вжився в колектив і все було

нормально. Хімфак я закінчив у 59-му році. Відразу відправили в Донбас на роботу в місто Рубіжне Луганської області на великий хімічний комбінат у філіал науково-дослідного інституту, по російськи називається НИИОППИК – Научно-исследовательский институт органических полупродуктов и красителей, це філіал московського інституту. Я там працював два роки. Потім поступив в аспірантуру до Києва в Інститут органічної хімії, де зустрівся з Борисом Драчем, сьогодні він відомий хімік-органік, виходець зі Львова, з Іваном Василькевичем. З Леонідом Селезненком не зустрічався, лише знав, що такий також вчився, вже був на другому році аспірантури.

А Дворко тоді ким був?

Не знаю. Мабуть, старшим науковим співробітником. Він працював тоді в академіка Шилова Євгена Олексійовича (дуже відомий фізикохімік колишнього Союзу і взагалі світового масштабу), був його одним з найталановитіших учнів*. До речі, пізніше цей академік Шилов** велику роль зіграв у порятунку Дворка.

Чому згадує про Дворка. Тому що Дворко був у той час відносно молодим співробітником, він 32-го року народження, всього на 2 роки старший за мене***. Зовнішній вигляд, це теж важливо – повний мужчина, сильний фізично, лисий зовсім і з чорною борідкою, мєфістофельською такою, оце такий Дворко. В цей час рідко хто носив такі борідки, а він носив, і цим відрізнявся. Крім того, Дворко мав безпосереднє відношення до набору в аспірантуру. Він їздив по університетах України і набирив молодих хлопців в аспірантуру. Зокрема, не знаю як у відношенні Селезненка, бо то було на рік раніше, а от щодо Драча, то це, я вважаю, хімік першої величини на Україні. Випускник Львівського університету. Потім він ще в Чернівці їздив, ну всюди, набирив цих хлопців-студентів і був опікуном майбутніх вчених. Я з ним ніяких стосунків не мав. Дворко був для усіх в Інституті великим авторитетом. Чим Дворко ще цікавився в молоді роки. Не було помітно, що він цікавиться якоюсь політикою, або що, в той час ніхто цим не цікавився. Дворко був туристом, заядлим туристом, збирав довкола себе гурток молодих людей і виводив ці туристські групи по найближчих цікавих місцях України, Київщини і так далі. Родинною біографією Дворка я не цікавився. То більше властиво жінкам. Він одружений був з Енгельсиною Пономарьовою. Її я не знав. У них є власні діти, зокрема, дочка Дворка і Пономарьової вийшла заміж за сина Василя Стуса.

За Дмитра.

Так, оце його дружина. Я не знаю дочки****, Дмитра Стуса бачив пару разів здалеку. Знайомим з ним не був. Зараз Пономарьова професор у Київському політехнічному інституті на кафедрі органічної хімії, відомий вчений, доктор наук, професор, поважають її всі, шанують, дуже розумна жінка.

* Дворко закінчив аспірантуру 1956 р., захистив кандидатську дисертацію 1959 р. і докторську – 1966 р.

** Є. О. Шилов (1893–1970) працював в Інституті органічної хімії (1947–1970). Академік АН УРСР (1951).

*** Уточнення: Дворко 23 квітня 1931 р. народження, отже, старший за Танчука на три з половиною роки.

**** Оксана Дворко була першою дружиною Дмитра Стуса, їхні сини Ярослав та Стефан. Друга дружина – Тетяна Стус (Щербаченко), їхні доньки Івга та Орина.

А як Дворка по батькові?

Федорович.

А де Генріх Федорович працює?

Генріх Федорович працює в Політехнічному інституті, на яких умовах, я не знаю, знаю, що він виграв премію Сороса. Працює плідно, дуже сильний хімік, один із хіміків-теоретиків. Але повернемось у свій Інститут органічної хімії. Життя тоді проходило більш-менш спокійно.

Вибачте, ми до Дворка ще повернемось чи ні?

Повернемось, оце зараз ми й повернемось до Дворка.

У мене склались такі умови, що мені прийшлося піти з Інституту органічної хімії. Захистив кандидатську дисертацію і перейшов в інший інститут на посаду старшого наукового співробітника.

Коли це було?

Це було 20 травня 65-го року.

Вклались у три роки?

Так. Дисертацію захистив на четвертому. Зробив її за два роки. Як це робилося. В нас як приїжджали молоді аспіранти, то перший рік вони не працювали, безпосередньою роботою не займалися, ходили на навчання, вчили іноземну мову, філософію, готували деякі екзамени по спеціальності. Тільки на другому році з 1 вересня їм давали місце роботи, тому що Інститут був біля Оперного театру на вул. Володимирській, де тепер Природничий музей Академії наук і великий конференцзал Національної академії наук, отам був інститут, місця не було. Безумовно, дещо давали поспробувати. Мені теж відразу дали тему, але я поспробував і цю тему ми відкинули. І на канікули поїхав у село до батьків, не маючи нічого за душею. Рік закінчився. Гуляв два місяці від дзвінка до дзвінка, нічого не робив, приїхав 1 вересня, почав нову роботу. Багато часу уділяв жінкам, а не роботі. Не дивлячись на це, дисертацію зробив вчасно, одержав додаткову відпустку за успішне її завершення і премію 100 карбованців. Я фактично до нового 64-го року її написав, але була черга на захист, і я чекав до травня. Це в якійсь мірі вплинуло на мою судьбу в плані такому, що я не попав в дисиденти і залишився на волі.

Що вплинуло?

Цей факт, що з жінками я запутався, мене врятував. В принципі на моє життя він вплинув позитивно. Чому? Тому що багато з моїх друзів негативно ставились до цих всіх моїх витівок з жінками. Та й часу не вистачало і на роботу, і на жінок, і на політику.

Розкажіть про Селезенка.

Як ставився і що думав про мене Леонід Селезенко, не знаю. Він 36-го року народження, закінчив Львівський університет.

Коли?

Я не знаю, в якому році*, бо ми поступали, вже після того два роки відпрацювавши, він міг поступити раніше, бо вчився дуже добре, був відмінником. Взагалі дуже

* Леонід Селезенко, 1934 р.н., закінчив хімічний факультет Львівського університету 1957 р. Працював у хімлабораторії Українського НДІ поліграфічної промисловості. У 1960–1964 рр. навчався в аспірантурі. Від 1964 р. – молодший науковий співробітник. 1967 р. захистив кандидатську дисертацію.

грамотний, і хімік, і людина всесторонньо розвинута. Знання він мав дуже ґрунтовні майже по всіх предметах, навіть таких, що до хіміка вони не відносилися. Зокрема, він знав всі рослини, особливо лікарські, причому володів цим активно, допомагав людям, лікував їх, це був величезний талант в цьому плані. Він був з молодих років, знаєте, такий повнуватий, може, це здоров'я не було, вайлуватий, повільний у всіх рухах, навіть розмовляв повільно, але дуже інтелігентно, так по-львівському. В той час в основному розмовляли по-російськи, але між собою ми розмовляли українською. Він чудово знав її і охоче розмовляв, більше того, проявляв ініціативу. Ми знали, що Селезненко українець, причому українець не пасивний, а активний, і це, в якійсь мірі, цінилось, і на це звертали увагу. Працював він в академіка Олександра Васильовича Кірсанова. Дуже відомий хімік, недавно помер*. Там були й інші шефи, але його напрям – фосфор-органіка, він працював у цьому відділі, в підрозділі самого директора, академіка Кірсанова, дисертацію теж зробив швидко. Я не можу Вам сказати, хто швидше захистився, я чи він, десь приблизно в один час, хоча він поступав раніше.

У 60-ті роки, приблизно 64-65-й, почались незвичні події. Я не знаю, хто це започаткував, але 22 травня студенти і молода інтелігенція почали виходити до пам'ятника Шевченка, щоб згадати, коли тіло Шевченка перевезли в Україну і виконати його «Заповіт». Спочатку це були невеличкі мітинги, однак вони дуже швидко стали масовими і влада почала приймати міри. Спочатку записували тих, хто туди підходив, потім оточували міліцією, дійшло до того, що хватили цих людей в міліцейські машини, везли кудись. Навіть, більше того, я не можу сказати, в якому році, але розганяли людей брандспойтами, пожежні машини поливали, Ви це знаєте. Я був свідком цих подій.

А скільки разів Ви, наприклад, брали участь у тих покладаннях квітів?

Мені трудно казати, квітів я не ложив, але, що участь брав, то майже завжди.

А кого ще б могли назвати з учасників дійства, організаторів, хто виступав, вів.

Організаторів не знаю, а учасниками були майже всі аспіранти, які жили в гуртожитку на Семашка, 10 в академмістечку. Це був спеціально побудований гуртожиток для аспірантів і майже всі ці люди приймали участь. Більше того, не тільки українці, були там і не українці, були й деякі члени партії, я не можу Вам зараз назвати, тому що це були не тільки хіміки, хіміків якраз там було небагато, а були і перед вели математики, фізики, механіки. Навіть гуманітарії менше приймали участь в цьому.

А от з Ваших знайомих за прізвищами, хто там брав участь?

Ви знаєте, з хіміків-органіків майже ніхто. Це особисто, вони приходили і все. Я почав брати в цьому активну участь з 66-го року. Тоді усвідомив це, події якраз розгорталися. Київ тоді бурлив. Саме величезне піднесення сил молодих, порослів. Збирались гуртками люди співати пісень. Вони, особливо у нас в академмістечку, ходили по вулицях і співали майже всі ночі. Читались лекції по історії України.

Офіційно чи неофіційно?

Неофіційно.

Хто читав?

Зокрема, я ходив на лекції Олени Апанович, вона вела курс «Історія Запорозької Січі». Збиралися в неділю, знімали зал, як правило в академічних інститутах, і вона

* О. В. Кірсанов помер 19 травня 1992 р.

читала ці лекції на громадських засадах*. Приходили, хто хотів, хто знав. Знайомі мої хіміки, з якими я вчився, були чомусь пасивні до цього.

А якого року це було? Це рік чи довше?

Це було довше.

І коли б це могло бути?

Будемо вважати так, 66, 67-го. Бо я вже був одружений. Одружився в 66-му році. В неділю їздив на лекції, які часто супроводжувалися концертами, виступами співаків, тоді ще маловідомих.

Я згадав, хто приймав участь у цьому. Це Михайло Зьола – неординарна особистість, Михайло Колотило, Павло Кормута.

А хто були ці люди?

Аспіранти або молодші наукові співробітники – хіміки, випускники Чернівецького університету, як і я. Їх я добре знаю, вони ходили. Другі наші випускники не ходили.

Був хор «Жайворонок», Зьола, зокрема, там співав, Колотило теж. Зьола дуже добре співав. Колотило – погано. Ні голосу, ні слуху...

Ці лекції не переслідувалися якимось чином?

Тоді ні, потім почали переслідувати і заборонили. Зокрема, був математик Степанюк, він потім викладав у сільгоспакадемії, дуже рано помер, теж бував завжди, я його знав. Приходили і такі, яких я мало знав. У мене така вдача, я знайомлюсь трудно, мені трудно з людьми познайомитися, я не дуже контактний, як мене зачеплять, тоді я вже йду. Тепер старший, то вже легше, а колись – ні.

Був вечір, присвячений Богданові Хмельницькому. Це було в Інституті ливарного виробництва АН України.

Коли це було, не пригадуєте?

Мабуть, у 67-му році. Був прекрасний концерт, виступали бандуристи брати Литвини: Микола і Василь. Вони виступали тоді молоді, вперше я їх побачив і почув, неймовірно цікавий спів. Їм було заборонено в границях міста Києва виступати, але академістечко було ніби за границею, там село Біличі поруч. Вперше тоді я побачив і почув Ніну Матвієнко, зовсім молоду співачку, вона нам теж дуже сподобалася. На цьому вечорі я був зі своєю дружиною. Моя дружина працювала в НДІ Хімпроект, «МАСМА» тепер.

Дуже цікаво проходили оці 60-ті роки. Великий фурор справила книжка Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У 67-му році рукопис цієї книжки дав мені прочитати Іван Василькевич. Він кандидат наук, завідує відділом у НДІ «МАСМА». Ця книга мене потрясла. Я побачив такі відомості, про які не знав. Я давав прочитати цю книжку всім, кого знав в нашому Інституті органічної хімії.

Серйозно? Кільком людям?

Ой, вона до мене повернулася десь через півроку, так що читали майже всі, хто хотів.

Чи Ви б могли назвати, кому Ви її давали?

Усенко Юрій Назарович, він зараз працює зі мною, Неплюєв Віктор Михайлович, Несинов Євгеній Петрович, вже помер, я давав усім, байдуже кому, хто хотів, тому давав.

* Докладніше див.: «Зрадники мені не подобаються» Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева... С. 336–368.

Цікаво, а Ви знали що за це?...

Лозинський Мирон Онуфрійович, сьогодні директор Інституту органічної хімії, академік, не захотів прочитати. Я йому теж давав, бо він виходець зі Львова. Але львів'янин дивний, зокрема, він під час німецької окупації був у Казахстані, чому, я не знаю, був в евакуації, а не у Львові. Таких львів'ян я більше не знаю.

Кому ще?

Не пам'ятаю.

Ви знали, що за це переслідують, чи не знали?

Якщо і знав, то якось несвідомо, тому що в нашій лабораторії (відділом завідував професор Пелькіс Петро Соломонович. Його вже немає*), були дуже вільні стосунки, і ми розмовляли там абсолютно на різні теми. Зокрема, я розказував їм про рух УПА, бандерівський рух в Галичині²³.

А що Ви знали про цей рух?

Багато знав.

Чому, звідки?

Чому знав багато: по-перше, тому, що навпроти вікон нашої школи, через дорогу у Товстому, був районний відділ МГБ і під стіну того відділу майже кожного тижня привозили тіла вбитих бандерівців. Понівечені і завжди босі. Люди і ми малі мали на те дивитися, іноді заставляли, щоб упізнати і видати, чиї то батько, брат, сестра, щоб їхніх рідних відвезти на Сибір.

А по-друге, наше приміське село було трошки вище по рівню інтелігентності, культури. Хоча зараз трудно сказати, де національний рух був вищий, чи в цих приміських чи в більш далеких селах. Як виявилось на практиці, мабуть, в більш далеких селах ця українська самобутність збереглась краще. В нашому, зокрема, селі в 41-му році, як тільки німці ввійшли, організувалося товариство «Луг». Хлопці й дівчата після роботи одягалися, як казали в нас тоді, в український стрій, вони співали, вчилися марширувати, проводили культурну роботу: ставили вистави, концерти, п'єси різні. Було й таке, Ви, мабуть, це знаєте теж добре, що в кожному селі насипали могилу в пам'ять Січових стрільців, в пам'ять тих, хто загинув за Україну. Ці могили посвячувалися дуже пишно. Зараз відродили ці обряди, тому що вони були розрушені. Із села в село їздили на ці посвяти, там було багато священників, були Січові стрільці в формі, були козаки, були такі театралізовані дії.

І робили це все молоді хлопці й дівчата, які були в тому «Лузі», безумовно, ними керували старші. Зокрема, в селі було кілька людей, які по рівню національної культури стояли дуже високо. Я можу назвати, це Федь Лещишин, він був трошки багатший, ніж інші, мав колись, навіть при німцях, я пам'ятаю, свою крамничку тут же в селі, будинок гарний сам побудував, він все це робив сам. Добре грав на скрипці, був керівником всіх художніх вистав, керував хором, більше того, дуже добре співав. Якщо Ви чули у виконанні квартету «Явір», зокрема, «Розриту Могилу», то Федь Лещишин виконував це незрівнянно краще і сильніше. Може, це дитяча пам'ять, так я пам'ятаю те, так мені здалося, і так я бачу цього Федя. І цей Федь Лещишин очолив майже все культурне життя села, воно не було політичне, а саме культурне. Дальше, була родина Стадників, їх було дві, вони родичі, але, так би мовити, одна

* П. С. Пелькіс помер 1985 р.

жила в одному кінці села, друга в іншому. Був Дмитро Стадник, його доля дуже трагічна, і був Стадник Степан, я вже не пам'ятаю всіх їх. Стадники і Балани жили в одному кінці. Цікаво, що ці пішли в УПА – Стадники і Балани, але інші не встигли. Стадники, вони родичі якісь далекі отого відомого Стадника, що керував хором при Польщі, він гримів по всій Західній Європі. І в цих людей був артистичний дар від народження, і вони цим займалися. Причому, коли ставили п'єсу «Шельменко денщик», я нічого подібного не бачив, грали два Стадники, молодший брат Степан грав денщика, а Дмитро – його офіцера.

Добре, але, може, ми все ж таки від культурницьких до збройних проблем перейдемо.

Молодь вчилася військовій справі, керували ті, хто знав. Я по матері, материне прізвище Скочинська, це дуже важливо. Був у селі швець-полатайко. Не знаю, чи Ви знаєте українське село і що таке швець у селі. Латав чоботи, зрідка робив нові і отим займався. А доля в нього дуже цікава. Олекса Скочинський, цей швець, це двоюрідний брат моєї мами. Він служив в УГА, Українській галицькій армії, в Січових стрільцях Коновальця, зокрема, був навіть в особистій охороні Петлюри, бачив і розказував нам про нього. У нього були два сини, трошки старші від мене. Він розповідав, зокрема, такий епізод, що під Проскуровом, по-моєму, у 19-му році, якщо я не помиляюсь, поляки розбили якусь українську частину. Олекса впав у жито і прикинувся мертвим, бо відступати було пізно. Над'їхав польський роз'їзд – три вершники, і зупинились над ним. Один каже, подивись, пане капрале, який ладний лайдак лежить, ще раз йому дам шаблю. І розрубав Олексі плечі по діагоналі від рамена до пояса, а той не видав, що він живий. Цей Олекса мав природну тягу до військової справи, дуже це все любив, і саме він вчив молодь військовій справі. Це йому потім нагадали в 44-му році. Він пішов на війну в радянській армії, в 44-му всіх вже забирали, воювали під Пілау, біля Кенігсберга. Повернувся з війни, як не дивно, навіть не поранений, і дали йому відразу 10 років.

А це ж за що?

За те, що молодь вчив військовій справі.

Ну, а де ж УПА, де унівці? То йому нізащо дали?

Нізащо. Так само як Дмитру Стаднику, так само багатьом. В УПА з села пішло мало. Значить, УПА. Вернемось до цього. Вона організовувалася при німцях, в 43-му році, у нас, по крайній мірі, і йшла тоді вербовка в УПА. На Покрови 43-го року в селі у нас вбили хлопця, його застрелили через вікно.

Німці чи хто?

Ні, поляки. Ото поляки розвивали свій рух в Галичині. Хто вистрілив, не відомо до сьогодні. Були такі хлопці: Микола Лещинин, оце якого вбили, Володимир Буць і Йосиф Трач. Вони прийшли до Миколи, щоб йти в ліс, це була їх остання, так би мовити, вечеря. Микола мав повечеряти і піти в ліс. А тут вистрілили і його вбивають з ложкою в руці. А ці два, Буць і Трач, пропадають, вони втекли з села і таки пішли в ліс.

Я добре пам'ятаю ці похорони Миколи. Ходив з дівчатами за барвінком, щоб вінки робити, як ховали цього Миколу, всі події, які розгорталися в цьому селі. Трача швидко відпустили, він повернувся додому.

Хто відпустив?

Ну, з УПА. Він пішов у ліс, але Трач був дуже хворобливим, його весь час боліло горло, оця хронічна чи ангіна, чи що, він для служби не годився, повернувся додому.

Але то було при німцях, ніхто його не переслідував. Пішов та й прийшов. Буць більше не повертався в село, і потім був сотенним у наших краях, мав псевдо «Вовк». Хто такий Буць Володимир. То була особлива родина в селі, дуже гарні зовнішньо люди, вони вирізнялись красою, культурністю. Всі вважали, що вони дуже гонорові, інтелігентні, виділялися, коротше. Родина складна. Мати – полька, було у них дві сестри, які вважалися польками, і три сини. Ярослав, наймолодший, недавно помер від інфаркту. Йосип ще живе в Австралії, він був в УПА і перейшов, знаєте, отой похід в Західну Європу, і звідтіля – в Австралію. Сюди не приїжджав, бо вже ніби хворіє там. А Володимир воював тут. Він загинув в 46-му році в селі Нагоряни, там і похований. Як він воював, що було, я не знаю. Тут такі деталі, яких я не міг знати. Але цікаво, чому я це все добре знаю. В моєї мами була сестра Павліна Скочинська і була в нас велика хата в селі. Ви знаєте, на зиму сходились в одну половину, а друга була порожня завжди, щоб не палити і холодно там. Так жили в селі у той час. Там робили «проби», бо в селі не було читальні, клубу. І ці проби, вчили вони вистави там, концерти, всі ці події проходили в нас. А я завжди сидів у куточку і ціпенів, і все це знав на зубок, всі ролі, причому від початку. Так що я був у курсі справи. Читальня формально була в хаті оцього Миколи Лещишина, якого вбили. І ми там теж були. У нього були племінники, мої ровесники, ми цілі дні там гралися. Чому нам було там цікаво. Там же була зброя така, що потрібна для різних вистав: шаблі, гвинтівки, списи. Дорослі грали цією зброєю недільні вистави, а ми гралися в будні дні. Збиралися оці всі хлопці і дівчата у нас. По сусідству жили поляки, а дальше жила друга родина Танчуків. У них були три сини.

Ваші родичі?

Якщо родичі, то далекі. І ці родичі зі мною гралися. Молодший був 26-го року Роман, отой зі мною возився. У них в хаті ті, хто йшов в УПА, приймали присягу, і один раз я був присутній при цьому. Мені настільки довіряли і вчили мене цьому всьому, щоб запам'ятав і колись іншим розповідав...

Скільки Вам було років тоді?

Ну, рахуйте, який це рік, 43-й, десь дев'ять років. Чомусь оте з дитинства пам'ятається. Я розкажу Вам. Значить, стіл, на столі горить свічка, стоїть Біблія і хліб, отак як на свята у нас служать три хлібини. З двох боків стола стояли озброєні хлопці в мазепинках, у військовій формі, посередині прапор.

Який прапор?

Синьо-жовтий, червоно-чорного не було, взагалі я не пам'ятаю цього прапора з дитинства. І той, хто давав клятву, підходив, ставав на коліно. Ви знаєте, як це в наших церквах стають на одне коліно, проголошував клятву чи присягу, цілував прапор, щось підписував, йому тиснули руку і він відходив, підходив інший. Отак відбувалася присяга. В кімнаті горіла тільки свічка і більше нічого.

То повертаймось до інституту.

Значить, Льоня Селезненко, так ми його всі звали. Він відносився до найбільш інтелігентної частини інституту, молодих людей. Вважалося, що це ерудит з енциклопедичними знаннями, і це відповідало дійсності. Я близько з ним знайомий не був, тобто ми не дружили, не було ні антипатії, ні нічого, просто не дружили. Більш-менш близько зійшлися вже в 67-му році, коли я працював вже в іншому інституті.

Я сподіваюся, Ви скажете, чому перейшли.

Хай буде потім...

Ми їхали додому, повертались з роботи в одному автобусі, він запропонував піти до нього додому в гості. Він жив один. Я пішов, то була гостинка, кімната метрів 12, така невеличка, як і в мене.

Однокімнатна квартира?

Ні, це була гостинка; аспірантам після закінчення аспірантури, нам всім, давали гостинки. Мене надзвичайно вразила його бібліотека, такої я ніколи не бачив, там були книги рідкісні. Багато книг по історії України, по літературі, старовинні книги і так далше. Він, зокрема, тоді дав почитати книгу Огієнка. А я ще ніколи не чув, що був такий церковний і культурний діяч, як Огієнко. Він багато мені розповідав про Липківського, першого митрополита Автокефальної церкви. Він досконало знав, як його посвячували, як приймалась ця присяга. Зокрема, дуже цікаво, що всі єпископи ставали в круг і один одному ложили руки на голову, і так святість з одного хай переходить до іншого. Першим стояв той, кого митрополитом вибрали. Так вибирали митрополита Автокефальної церкви. Селезненко мені показав енциклопедію, видану у 23-му році, два чи три томи цієї енциклопедії, і там була стаття про Петлюру. Ніколи нічого я не читав про нього, вперше прочитав цю статтю, але книги цієї він мені додому не дав. Розказав про рух молоді, що відбувається. До цього часу я був, в якійсь мірі, від цього далекий. На зібрання студентів біля пам'ятника ходив, але це швидше стихійно. А ближче з ними знайомий не був. Він мені почав розказувати, що є хлопці, які збираються, читають ці книги, і, зокрема згадав тоді вперше про Стуса, я не знав його.

Селезненко розказав мені про Стуса. Він взнав, що я фактично живу не в своїй гостинній кімнаті, а в батьків дружини, і попросив, чи не можна було б у тебе декому переночувати. Я погодився.

А хто там ночував, Ви знаєте?

Один раз ночував у мене Іван Сокульський і ще хтось, я не можу згадати. Так я познайомився. Був дома, тому що ключ передав, а тут Селезненко привів двох хлопців. Сокульського я запам'ятав, бо мені сказали, що то поет. А хто другий був, мені хочеться чомусь назвати Макара, отого, що був депутатом, але я можу помилитися. Ну, не знаю, не ручаюсь. Потім я їм давав ключ, і це все відбувалося в тайні. І потім він мене звів таки зі Стусом у нього ж вдома.

Коли приблизно це було?

В тому ж 67–68-му році, влітку, але точніше я не пам'ятаю. В Селезненка вдома познайомився зі Стусом. Ми побули в Селезненка, поговорили на різні теми. Про що мені Стус почав розказувати. Про голодомор 33-го року, про який я не знав практично нічого. Вірніше дещо знав, тому що від нас, відомо, до Збруча 27 кілометрів. В оті 30-ті роки люди їздили спеціально на Збруч подивитися, як працюють колгоспники. Колгоспу дуже боялися. І священник в нашій церкві оголошував на казанні, про те, що біймося того, що там за Збручем, бо там мами дітей своїх їдять. До нас, галичан, це не доходило, як таке може бути. Оцю фразу запам'ятав з дитячих років. Деталей я не знаю, це єдине, що я знав про цей голодомор. І Стус мені розповів. Потім я згадав про наші події 40-х років, УПА, і так далше. На рівні одного села я знав все це дуже добре, воно було приблизно однаково всюди. І так ми в якійсь мірі заприятелювали. Потім виявилось, що ми живемо поруч, вірніше не я, а батьки моєї дружини. Стус – дець метрів 20–30, наступний будинок в парку в Святошино, колись була 4-та Просіка.

А Стус жив у Святошино?

Так, у Святошино. Він одружився на Валі Попелюх, яка вчилася в паралельному класі однієї школи одночасно з моєю дружиною. Вона була така дуже неактивна, замкнута, мовчазна, а моя – навпаки, вся горіла. Так що вони знали одна одну, але не дружили. Знала Валіна мама мою тещу. Ми зі Стусом часто зустрічалися у парку, гуляючи з синами на возиках. Розмовляли, безумовно, на різні теми, але в основному на українські. Він почав мені давати деяку літературу, зокрема, стенограму суду над Левком Лук'яненком, це перше, що він мені дав. Мене страшно вразило, що такі люди ще є, бо я думав, що вже нічого немає. Потім він мені дав аналогічні документи про Чорновола, суд над Чорноволом.

Це був 67-й рік!

Так, 67-й, 68-й.

Це був рукопис чи машинопис?

Машинопис, машинопис.

А Ви їх ще комусь давали читати?

Давав. Цю машинописну стенограму, не дуже якісну, я на роботі давав читати своїм найближчим. В одній кімнаті нас було 6 хлопців, я їм всім давав читати.

Зачекайте, а Стус дозволяв це робити?

Він не говорив це робити, а я не казав, що це Стус давав. Більше того, до мене приходили хлопці, зокрема такі, як Іван Литвин, він ще і зараз працює в нас, потім був один історик, але він випадково загинув вдома, пішов з сестрою за глиною і його придавило, Сергій з Буковини, прізвище Синай. Колись вони до мене приходили туди в Святошино до батьків дружини, і я їм давав читати ті матеріали. То не книги. Особливо вразив мене «Кривавий путь» Гінзбург, Ви знаєте таку письменницю, це мати Аксьонова. Мене вразило те, що разом з нею на баржі з Сахаліна на Камчатку* чи навпаки пливла Зінаїда Тулуб, і вона описала, як знущались над цими людьми. Волосся вставало дибом, коли читав, так яскраво ніхто цього не описував, це було перше, що мені попалося. Були й інші матеріали, я вже зараз не пам'ятаю. Зокрема, Стус мені сказав вперше про «Собор» Олесея Гончара, перше видання в отому м'якому перепльоті він мені дав прочитати.

Я маю це видання.

У мене нема. Я поїхав у відпустку до себе в Галичину і в Товстому купив у книгарні, було 12 штук, я їх усі купив, привіз до Києва і роздав, зараз не маю жодної. Маю інші, а цієї не маю. Це директор школи, де я вчився в Товстому, Прокіп Іванович Дудченко, зустрів мене на вулиці й питає: «Панчук, ти “Собор” уже читав?». Кажу: «Читав». «А я теж читав. Он там у нас в книгарні є скільки хочеш». Я зразу пішов і купив. Роздав, тому що ніхто цього не читав, причому давав читати всім: і руським, і євреям.

Ну, щодо «Собору» – зрозуміло.

Ні, інші матеріали теж давав читати, все давав. У нас у відділі в основному старі співробітники були євреї, як і завідувачий, і я їм це все давав. Величезний фурор на

* Йдеться про книжку спогадів політ'язня сталінського режиму (1937–1955) Євгенії Гінзбург «Крутой маршрут», написану у 1962–1967 рр. і поширювану самвидавом, зокрема, про етап 1939 р. у концтабір пароплавом «Джурма» за маршрутом Владивосток–Колима (Магадан). Гінзбург реабілітована 1955 р. У 1957–1966 рр. мешкала у Львові.

нас справив, знаєте, роман «Бабин Яр» Кузнецова. Ну, то інша справа. Значить, про Селезненка і Стуса.

Зі Стусом ми зустрічалися часто. Я не знав, що Стус великий поет. Він на цю тему не розмовляв, а оскільки не друкувався, то звідки я міг знати. Я знав, що Стуса вигнали з аспірантури, знав, що він десь працює кочегаром, що життя не склалося. Але бачив, що Стус дуже багато знає, дуже розумна людина. Стус був сам по собі людиною замкнутою, говорив мало, дуже зважено, жодного лишнього слова, все це було настільки виважено. Мав звичку таку, одна губа вперед, так якимось, любив слухати. Потім в 71-му році особливих таких контактів у нас не було. Вияснилося пізніше чому. В 72-му році в січні я поїхав у відрядження до Москви, приїхав і мені сказала дружина, що Стуса арештували і Селезненка. Ще був такий Зіновій Антонюк, я його не знав. Арештували цих хлопців. За це зняли директора їхнього інституту Скляра Володимира Тихоновича. Помер в цьому році зовсім недавно*. Його формально не за те зняли, але це була така видима причина. Цього директора перевели в наш інститут старшим науковим співробітником.

Колись зустрічалася мати моєї дружини з тещею Стуса, і мені було дивно, вразило мене, коли вона передала, що то була надзвичайна людина, той Стус, настільки добрий, настільки порядний, говорила теща про нього. Це треба врахувати, тому що він увійшов в родину колишнього військовослужбовця. Я не знаю, чи полковник, чи підполковник був батько цієї Валентини. І якщо по правді, то на той час Стус життя їй скалічив. Її почали з роботи ганяти і відноситись так на роботі, як до ворога народу, це було сказано прямо. І не дивлячись на це, мати про нього відзивалася дуже тепло і дуже так сердечно. Сказала їй при цьому, що до них часто приходив Селезненко і був майже рідним в родині Стуса, вони дуже близькі були, Стус і Селезненко. Каже, він тут і обідав, і вечеряв, і завжди був як син. А потім Селезненко виступав на суді, фактично основні обвинувачення щодо Стуса взяли з виступів Селезненка. Вона з великим болем відзивалася про те, що він так виступав, повівся так. Каже, ви не знаєте, що він говорив про Вашого зятя, Стусу про мене. Я не знаю, але він характеризував мене дуже погано і через те, каже, Василь відносився до Вашого зятя дуже обережно. Він вважав, що я несерйозна людина, а для цієї справи мали бути більш серйозні люди. І через те ми не зблизились досить зі Стусом, і мабуть, тільки це мене врятувало.

Потім, коли був суд над цими хлопцями, в нас працювала така Алімова Ольга Василівна, сьогодні здорова, живе. Вона дружила з Селезненком, на якій платформі, я не знаю, але дружба була велика. І одного разу Селезненко попросив мене тоді в 67-му році, чи не можу я взяти на роботу молоду дівчину, яка поруч інституту живе і тяжко їй, вона з дитям, розвелась з чоловіком. Я йому сказав, що можу, є місце, хай приходить, вона фізико-хімік, хай приходить. Вона прийшла. Я її на роботу взяв. Вона працювала безпосередньо в нашому відділі. Дуже багато розповідала і про Селезненка, і про весь український молодіжний рух, вона все це знала досконало. А коли пішли судові процеси, вона мені передавала все, що відбувалося на цих судах, теж знала досконало, хоча все це було закрито і вона туди не ходила. І допити як велись, хто вів ці допити, вона все знала. Виникло підозріння, що вона працювала і в КГБ й була спеціально прислана до нас. Чому? Тому що в нас був український відділ. Завідуючим

* Професор В. Т. Скляр помер 9 березня 1998 р.

був Петро Олександрович Демченко, професор, доктор наук, сьогодні ще живе, йому 86 років*, не працює. У нас бували дискусії на різні теми.

І вона була присутня на них?

Вона була присутня, приймала саму активну участь. Як не дивно, вона часто підтримувала нас, зокрема мене і других. Вона знала багато про Західну Україну. Вона з Рівненщини, не Рівне, а якесь містечко там іще є...

Дубно?

А, Дубно, з Дубно. Саме велике таке відоме містечко на Рівненщині. Вона з Дубно, батько, здається, був лісником.

Вона за чоловіком Алімова?

Ні, це її прізвище, вона не українка. Кінчала школу там же, в Дубно, росіянка, вона чудово знає українську мову, досконало, вчилася не знаю де, чи в Києві, чи у Львові, здається, все-таки в Київському університеті, володіє мовою так як слід. Потім виявилось, що дуже активна. Вона всю громадську роботу в інституті зациклила на себе. Була вченим секретарем, була чим хочете. Така активна жінка. Але коли стала кандидатом наук, від нас, безумовно, пішла. А ми колись набрали на роботу трьох хлопців, молоді, зокрема серед них був Гриць Свистун, фізик, на той час уже відомий дисидент. Алімову я взяв на роботу тільки по просьбі Селезненка. Він, коли зустрічався зі мною, тому що жили ми в одному районі, цікавився її долею, як вона, що і так далше. Тобто не упускав. Вони дружбу підтримували весь час. Коли арештували тих хлопців, Селезненка теж, ну, Ви знаєте, що його випустили дуже швидко. Він написав покайного листа, в якійсь газеті опублікували цього листа.

В якій газеті?

Не знаю в якій**, читав, не міг не читати. Ми за цими процесами слідкували.

Якого року це було?

Того ж, напевно, 72-го року. Селезненко їздив як свідок на суди всюди, де судили дисидентів, зокрема до Львова, на суд подружжя Калинців.

Їх нарізно судили.

Нарізно, не в тому справа. Селезненко виступав на судах, мені казали, він дуже добре знав їх, він дуже добре знав Івана Світличного, Михайлину Коцюбинську. Світличного я не знав, вірніше, бачив один раз, з Михайлиною навіть був якимось познайомився, так, побічно десь, оскільки активної участі в цьому не брав. Це було ядро оцього руху. Я би не назвав його дисидентський, то був швидше культурницький рух, пізнання самих себе, отак воно було. Коли посадили цих хлопців, Селезненка випустили, його прийняли назад в інститут.

До вас же?

Ні, він з Інституту органічної хімії пішов раніше***. Прийняли дуже добре, був такий парторг інституту Журба Андрій Степанович, він десь походження зі Східної України, але жив у Тернополі. Чудово знав українську мову, ніколи нею не користуєчись, так би мовити, і був таки активістом радянським, великим, партійним. Він, зокрема, вів ці збори, коли повернувся Селезненко. Спеціально були відкриті партійні збори, куди запросили всіх співробітників. І він сказав, цей Андрій Степанович, що

* П. О. Демченко помер 2007 р.

** Селезненко Л. Відкритий лист. *Робітнича газета* (Київ). 1972. 8 липня.

*** У ВНДІ ПК «Навтохім».

ми не можемо дати скривдити сина комуніста, Леоніда Селезненка, він помилився, ми йому все прощаємо. Його прийняли в той колектив, ніби нічого й не було. Навпаки, тут же, як він тільки вийшов з тюрми, Селезненку дають квартиру у вишуканому академічному домі, який будувався для спеціалістів вищого рангу. Там повнометражні великі квартири спеціально для цього будовані. Всі рвались туди. Йому дали там квартиру. Зі Львова переїхала до нього мама. Вона здала свою квартиру у Львові і тут, у Києві, їй дали двокімнатну квартиру. Та про це я нічого не знаю.

Мені після того розмовляти з Селезненком не доводилось. Більше того, коли нам випадала випадковість таки зустрітись, то він уникав, шукав любі двері, щоб зникнути. Я не можу собі пригадати, чи ми вітались після того два-три рази. Можливо, тому, що ми у різних кінцях міста працювали і не доводилося, але я таки з тим інститутом працював і там часто бував, бо я теж нафтохімік. Так що таке. Ну, він захворів, то вже пізніше було, вже після того, як Стус помер. Він казав, що теж не знав, що Стус великий поет, що він до нього так не відносився, як до поета. Чомусь, коли розповідав про рух дисидентів, то дуже сміявся. Я не знаю, чому він при цьому потішався, цей Селезненко. Розказував все дуже в гумористичному тоні. Він захворів, помер вже після того, як тіло Стуса перевезли в Україну. Про всі ці події знав.

Коли помер Селезненко?

Точно не знаю, в котрому році він помер*. На похоронах я не був. Я з ним близьким не був. Мені чомусь було неприємно з ним зустрічатись.

Може, знаєте, чому помер?

У нього були хворі нирки, довго хворів, він взагалі був хворобливою людиною. Звідсіля він займався лікарськими травами. Кажуть близькі його знайомі, що лікарські трави ніхто так не знав, як він. Зараз його мати живе ще в Києві, їй допомагають наші добрі знайомі Іван Василькевич і його дружина Ніна Василькевич. Вони знайомі ще зі Львова, вчилися разом, і так підтримують цю дружбу, матір підтримують теж. Батько Селезненка був якимось поважним працівником у Львові, і в той час можна було, хто цікавився книгами, дістати те, чого в радянській Україні вже не було. Ну, як Ваш Островерхов**, Ви знаєте. Хто був батько Селезненка, я не знаю, ходили слухи, що навіть працював в НКВД, я не знаю. Отакий Селезненко.

Про Стуса, Ви знаєте. Після цього арешту я з ним не зустрічався.

Генріх Дворко. Він з компанією надіслав якогось листа в ЦК. Його підписала інтелігенція Києва, у тому числі і Дворко***. Їх за того листа виключили з партії.

І його також?

І його теж. Ці партійні збори, це ж Академія наук, були загально академічні по Києву, в Інституті біохімії. І на ці збори прийшов, по-моєму, Тронько****. І цей

* Леонід Селезненко помер 3 березня 1993 р. (розмова з Юлієм Танчуком).

** Микола Островерхов – колекціонер мистецьких цінностей, здобутих шляхом шахрайства та привласнення майна колишніх володарів вилли на вул. Генерала Чупринки. Прибув до Львова 1944 р. разом з військовою адміністрацією. 1988 р. заповів колекцію московському музею. 1989 р. помер. Ухвалою суду колекція залишилася у Львові.

*** Йдеться про лист 139-ти. Див.: Протест проти репресій в 1965–1966. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали.* / упоряд.: Т. Гунчак і Р. Сольчаник. Б.м.: Сучасність, 1983. Том III. С. 238–241.

**** П. Т. Тронько (1915–2011) працював заступником голови Ради Міністрів УРСР у 1961–1968 рр.

представник ЦК пропонував, коли зачитувалось ім'я, виключити з партії і вигнати з роботи всіх тих, хто підписував цього листа. Стався такий курйозний випадок. Був академік Соколов, математик*. І коли назвали прізвище того Соколова, цей представник ЦК каже: «Исключить из партии». Його за полу смикають. «Да, исключить, гнать». Йому кажуть: він же безпартійний, «Все равно, исключить, гнать». Тому Соколову нічого не зробили, бо то був занадто відомий математик. Проходив по цих же подіях виключення другий наш дисидент Петро Гожик, випускник Чернівецького університету, географічний факультет закінчив одночасно зі мною, з моїми друзями вчився. Він покаявся тоді, публічно на зборах інституту покаявся. В минулому році він очолював експедицію на Південний полюс, цей Петро Гожик.

Дуже цікаво.

А тепер про Дворка. Після тих зборів були партійні збори ще й в його інституті. Я тоді вже не працював в тому Інституті, це Інститут органічної хімії. Дворко там працює, а я перейшов в Інститут хімії високомолекулярних сполук (ІХВС).

Це там Ви аспірантуру кінчали?

Ні, я туди перейшов уже кандидатом наук.

І там Ви працювали довго?

Вважайте до цих пір. Просто нас переводять з одного місця в друге, я місця роботи не міняв, ми так переходили, був сектор нафтохімії, ми переходили в різні інститути, і я там до цих пір.

Дворка виключили з партії, і, може, були б якісь більш серйозні санкції прийняті проти нього, але заступився академік Шилов. Він тут же на зборах виступив і сказав: «Ну, что ж, это взгляды Дворка», – так специфічно розмовляв, – «взгляды Генриха Федоровича не совпадают с политикой партии. Ну и что. Это его личное дело».

Ти дивись, сміливий.

То був дуже великий вчений. Я не знаю, як це вплинуло, але тоді Дворка з роботи не вигнали, потім все-таки прийшлося йому піти з того інституту. І він перейшов в інститут, де був директором Скляр Володимир Тихонович, де працював Зіновій Антонюк, де працював Селезненко. Зокрема, Генріх Дворко зібрав до себе всіх цих хлопців, і Селезненка, і Василькевича, і Полумбрика і всіх своїх хлопців зібрав біля себе, створив такий відділ.

Селезненко на той час уже їх всіх поздавав, а після цього Дворко його пригортає, як це розуміти? Чи то було раніше?

Деталей я не знав і не знаю. Дворко створив такий дуже цікавий, дуже грамотний, сильний відділ.

А Алімова не слідувала за ним?

Ні, Алімова залишилась у нас. Вона ж не була в цьому інституті, вона була в Інституті хімії високомолекулярних сполук. Потім Дворка стали виживати з інституту. Але то було через пару років, йому прийшлося перейти в Інститут хлору**. Коли і чому він пішов з Інституту хлору, я не знаю, і що трапилось не знаю. Під кінець він був професором КПІ. Там працює і його дружина. Вона, фактично, фахівець того ж рівня, того ж напрямку.

* Ю. Д. Соколов, 1896 р.н., був обраний членом-кореспондентом АН УРСР у лютому 1939 р. Помер 2 лютого 1971 р.

** Йдеться про 25-річне «наукове заслання» Дворка спершу в НДІ «Нафтохім», а потім – в Інститут хлорної промисловості.

Він зараз, кажете, почувасться не дуже добре?

Я бачив його колись, був якийсь вечір у палаці «Україна», років три тому, він виглядав зовсім погано, а з Енгельсиною Пономарьовою зустрічався десь років два тому. Мій син захищав кандидатську дисертацію, і я просив, щоб вони написали відгук. І вона написала. Отож, я їздив і зустрічався з нею пару раз. Я питав про Дворка і вона сказала, що Генріху Федоровичу дуже погано, не може ходити, але працює активно. Маємо, каже, кошти з фонду Сороса. Оце все, що я знаю про Дворка*. Ну, і те, що дочка його замужем за сином Василя Стуса.

Ви казали, що знаєте Олеся Шевченка.

Знаю, зустрічаємось ми зараз дуже рідко. Як були мітинги в 90-ті роки, то зустрічались частіше. До нас на роботу десь в 60-ті роки прийшла лаборантка Ліда Шевченко, дуже мила дівчинка, і якось за нею зайшов чоловік Олесь Шевченко. Познайомився зі мною, якимось дивом ми зішлись близько. Він почав розповідати про себе, що батько його Євген Шевченко, давній киянин, навіть мав до революції у Києві крамницю. Може, не батько, а дід**. І вони з такого, більш-менш заможного роду. Потім почали розмовляти на українські теми, що боліло нас на той час. Він багато чого знає, сказав, що дружина його, Ліда Шевченко, походить з родини Грушевських. Я вже не пам'ятаю, як близько, як далеко це, але вона звідті***. Закінчила технікум, він її взяв, і це його вірна дружина, так би мовити.

Її дівочого прізвища Ви не знаєте?

Не знаю****.

І вони досі разом?

Він як повернувся з заслання, то, здається, пішов від неї, я цього точно не знаю, не розмовляли на цю тему*****. Він часто приходив за нею, так би мовити.

Ще розповім такий цікавий епізод. У нас працював дуже талановитий слюсар, а поруч інституту той чормет, де скидають всякий непотріб. Цей хлопець побачив, що туди кидають несправні друкарські машинки, почав їх носити і зібрав 9 машинок. Якось прийшов до нас Олесь Шевченко і питає: «Чи нема в тебе такої машинки, яка ніде не числиться, вони ж всі на обліку». Кажу: «Є. І скільки хочеш?» «Ти можеш мені одну дати?» «Добре». «Я прийду завтра з рюкзаком і візьму в тебе машинку». То була зима, який рік, не пам'ятаю, десь незадовго до його арешту, коли, в якому році було це, я не пам'ятаю, не можу сказати*****. Він прийшов з рюкзаком, ми вложили цю машинку в рюкзак і понесли, я поміг йому. Ми йшли через Русанівський канал, він жив на Русанівці, і я був тоді у нього вдома. Він жив з батьками, я познайомився з батьком. Зустрічались ми не дуже часто, але іноді зустрічались. Потім він працював в Інституті біохімії, був редактором***** «Українського біохімічного журналу», я туди до нього також заходив. Більше того, колись він мене познайомив з професором,

* Генріх Дворко помер 7 липня 2012 р.

** Крамницю мав прадід, а дід володів готелем.

*** Лідія Шевченко була прямим нащадком діда Михайла Грушевського.

**** Дівоче прізвище Лідії – Сидоренко.

***** Через тиск КДБ подружжя змушене було оформити розлучення, яке тривало три роки. Після цього співжиття продовжувалося до смерті Лідії 25 серпня 2009 р.

***** Олеся Шевченка заарештували 31 березня 1980 р.

***** Відповідальним секретарем.

спеціалістом по горлу, прізвище я зараз забув, були проблеми у сина малого, аденоїди були. І той професор мені поміг, аденоїди сину вирізали через ніс, отже, було й таке. Ну, Олеся скоро арештували. Після арешту ми зустрічалися тільки вже на мітингах.

Цікаво, що він, очевидно, про Вас нічого не сказав, бо «загриміти» можна було і Вам³⁰.

За цю машинку, напевно*.

Там Вам би все згадали. Дружина не казала, що Вам щось «світить»?

Вона нічого не казала, і вона про машинку не знала, бо машинок багато було, ні не на якому обліку.

Юлій Володимирович, Ви згадували, що давали підпільно читати дисидентську літературу працівнику ЦК, якщо можна, про що йдеться?

Йдеться про Євгена Прохоровича Кравченка, який працював в ЦК заступником завідуючого відділу по ідеології. Секретарем ЦК був академік Овчаренко**, то було, мабуть, при Шелесті***. Кравченко був чоловіком двоюрідної сестри моєї дружини. Батьки цієї двоюрідної сестри жили в одному будинку з батьками моєї дружини і по вихідних днях і по святах іноді доводилося зустрічатися. Були спільні святкові столи, звичайно, як люди. Особливо влітку. Я читав цю літературу, нею захоплювався, для мене відкрився фактично новий світ, якого я не знав. Я давав читати усім, у тому числі і йому.

Яку літературу Ви давали?

Ну, зокрема, стенограму суду над Левком Лук'яненком, про Чорновола все, що знав, про Гінзбурга і так далі. Кравченко все заперечував, що це все не так. Ми говорили багато. Я вже тоді знав від Стуса про голодомор, він теж це заперечив, що нічого подібного не було, і приводив якісь свої аргументи, що це, так би мовити, пропаганда.

А Ви розуміли, що Ви ризикуєте, даючи самвидав і дискутуючи з цекістом.

Розумієте, я входив у дискусію, я йому доказував, це ж факти, але нас зупиняли старші, батьки моєї жінки особливо, тому що вони мали досвід, дуже гіркий досвід. Батько дружини був колись в аспірантурі, він закінчив Уманське училище садівництва і виноградарства, і був царським стипендіатом. На початку радянської влади, відразу після революції, був аспірантом в політехнічному інституті. І була чистка як партії, так і аспірантури. На цій чистці він сказав, що колись, коли він, будучи аспірантом, жив у Києві на квартирі, то в нього переночував одну ніч Юрко Тютюнник, генерал-хорунжий****. За це його вичистили з аспірантури і він три роки писав листи, щоб його відновили, але його не відновили. Так його кар'єра закінчилася нічим. Вони знали, що це біда, мене зупиняли і розводили нас з Кравченком, бо ми зчплялися, так би мовити. От все, що можу сказати про ці події.

Про себе кілька слів. Після захисту кандидатської дисертації у травні 65-го року я до грудня 66-го року працював в Інституті органічної хімії, поки не одружився на своїй дружині. Підвернулася така нагода, мені запропонували стати старшим науковим співробітником сектора нафтохімії Інституту хімії високомолекулярних сполук. Згаданий мною доктор хімічних наук Демченко Петро Олександрович організував

* У передчутті арешту О. Шевченко повернув друкарську машинку на смітник. Це та попереднє уточнення подаю за розмовою з О. Шевченком 15 жовтня 2020 р.

** Овчаренко Ф. Д. працював секретарем ЦК КПУ від березня 1968 до жовтня 1972 р.

*** Шелест П. Ю. працював першим секретарем ЦК КПУ від липня 1963 р. до травня 1972 р.

**** Армії Української Народної Республіки.

новий відділ в цьому інституті, і сектор нафтохімії зокрема. Сектор нафтохімії – то була якась автономна одиниця в Інституті хімії високомолекулярних сполук. Очолював його академік Гутиря, перший* віце-президент Академії наук на цей час. Ми мали дуже сильний захист. Контактів між сектором нафтохімії і Інститутом хімії високомолекулярних сполук не було, були погані відносини. Директору це не подобалось, директором був Ліпатов Юрій Сергійович, сьогодні живе, але вже не директор**. І ми працювали таким чином в тому секторі. Робота як робота. Але Демченко був дуже дивною людиною, він набрав толкових, розумних хлопців-українців, а потім нам не давав ніякого ходу, не довіряв чомусь, боявся, що ми почнемо щось проти нього. Він не зжився з колективом, його не любили в колективі нафтохіміків, куди він прийшов. Колектив був дуже русифікований, там не було українців зовсім, це ми така одиниця влилася чисто українська. Він нас зовсім не захищав. Нас було троє кандидатів наук у нього: я, Дац Мар'ян Михайлович і Шаповал Борис Степанович, уже помер, нема. Ось, він часто збирав нас і говорив таке: «Якби Ви всі троє подали заяви про звільнення, я б, не задумуючись, підписав». Це тягнулось років два-три. І хлопці почали йти, першим пішов Дац, потім Шаповал, який, до речі, був єдиний його учень, він брав його в аспірантуру. Я, чужий, прийшов і залишився. В нас були непогані відносини. Не дивлячись на те, що в Інституті дуже мінялась ситуація, він перед моєю переатестацією на звання старшого співробітника подав заяву про те, щоб мене не атестували, написавши в тій заяві, що я зірвав виконання двох важливих народногосподарських тем. Я не знав про це, вже розвішував плакати, щоб робити наукову доповідь для атестації, як академік Гутиря піднявся і говорить: «Танчука атестувати не будемо, поступила заява завідуючого відділом, і ми мусимо розібратися». Зачитав заяву, і назначили комісію. Виявилось, що до цієї тематики, яку Демченко назвав, я не маю ніякого відношення, я не повинен був ці теми виконувати, я їх і не виконував. Це було 11 червня, дуже добре пам'ятаю, 73-го року.

А Ви це не пов'язуєте зі своєю громадською діяльністю?

Ні. Я поясню чому. Демченко стояв, як не дивно, на таких же українських національних позиціях. Більше того, його син потім працював в Інституті біохімії, дружив з Олесем Шевченком.

А з Вами Демченко не контактував?

Ми розмовляли іноді на такі теми. Але він унікав як людина більш досвідчена, він пройшов 30-ті роки. Спочатку були дуже добрі взаємні симпатії, а потім чомусь усе змінилося. У нас оновилося керівництво Сектора, і він побачив, що більше ставлять на мене. Якимось ми мали таку розмову, він сказав: «Ти претендуєш на моє місце». Я кажу: «Не претендую, воно мені не потрібне, мене моє влаштовує, я Вас не підведу». Не дивлячись на те, він таку заяву подав, комісія довго працювала і винесла рішення. Нас розділили. Мене вирішили атестувати, розібрались, в чому справа***. А ще я розказував, що це було 11 червня, це важливо, тому що на Першотравневе свято він

* Академік Гутиря В. С. був віце-президентом АН УРСР у 1963–1974 рр. Помер 21 жовтня 1983 р.

** Академік АН УРСР Ю. С. Ліпатов помер 31 серпня 2007 р.

**** А річ у тому, що, незважаючи на негативну характеристику, («склонен к созданию конфликтных ситуаций»), переатестацію Танчука підтримав академік-секретар Відділення хімії АН УРСР Валерій Павлович Кухар.

дав доповідну, щоб мені подяку винесли в наказі директора за добру роботу. І тоді Гутиря каже: «Петро Олександрович, Ви давали таку заяву. Танчук ніяк за місяць не міг зірвати виконання двох тем».

Насамкінець, коли Ви захистили докторську?

Я захистився пізно, зовсім недавно, у 91-му році*.

Вдячний Вам, Юлію Володимировичу, за цікаву і ґрунтовну розповідь.

REFERENCES

1. «Hryhorenko v krymskykh tatar – ody z naividomishykh ukrainsiv». Rozмова Yuriiia Zaitseva z Mustafaioiu Dzhemilievym. (2007). *Moloda natsiia*, 1 (43), 220–237 [in Ukrainian].
2. «Ia z dytynstva rozumiv, khto ye voroh Ukrainy» [Rozмова Yuriiia Zaitseva z Mykhailom Horynem]. (2013, Liutyi 21). *Vysoky Zamok*, 11 [in Ukrainian].
3. «Khochu vziaty uchast u pokhovanni ostannoï v sviti imperii»: Interviu Yuriiia Zaitseva z Myroslavom Marynovychem. (2014). *Novitnia doba*, 2, 121–130 [in Ukrainian].
4. «Zradnyky meni ne podobaiutsia»: audiointerviu Yuriiia Zaitseva z Olenoiu Apanovych. (2011). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 21, 336–368 [in Ukrainian].
5. Berdykhovska, B. (2004). Shistdesiatnyky – bunt pokolinnia. In *Bunt pokolinnia: rozmovy z ukrainskymy intelektualamy zapysaly y prokomentuvaly Bohumila Berdykhovska ta Oliia Hnatiuk [Interviu iz Yevhenom Sverstiukom, Ivanom Dziuboiu, Mykhailynoiu Kotsiubynskoiu, Mykhailom Horynem, Mykoloiu Riabchukom]* (p. 10). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
6. Danyiuk, Yu. Z., & Bazhan, O. H. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)*. Kyiv: Ridnyi kraj [in Ukrainian].
7. Dubas, M. V. & Zaitsev, Yu. D. (Comps.). (2000). *Ukrainskyi Natsionalnyi Front: Doslidzhennia, dokumenty, materialy*. Lviv [in Ukrainian].
8. Leonid Seleznenko. (2002). In B. Pidhirnyi (Comp.), *Netsenzurnyi Stus: u 2-kh ch.* (Pt. 1, pp. 243–277). Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
9. Marynovych, L. & Zaitsev, Yu. (Comps.). (2015). *Blahoslovenni dushi, shcho vmiut vyprominiuvaty... (Zenovii Krasivskiy i Olena Antoniv)*. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
10. Obertas, O. (2010). *Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv)*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
11. Postanova № 2410, p. 90 Plenumu Verkhovnoho Sudu URSR vid 19 zhovtnia 1990 r. (2015). In Ye. Sverstiuk, *Na poli chesty: u 2 kn.* (Vol. 1, pp. 233-234). Kyiv: Vyd-vo «Klio» [in Ukrainian].
12. Protest proty represii v 1965–1966. (1983). In T. Hunchak, R. Solchanyk (Comps.), *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti. Dokumenty i materialy* (Vol. 3, pp. 238–241). B.m.: Suchasnist [in Ukrainian].
13. Rozмова Yuriiia Zaitseva z Irynoi Kalynets 17 sichnia 1997 r. ta 23 chervnia 1988 r. (2013). In I. M. Kalynets (Comp.), *Kalynets I.O. Zibrannia tvoriv: u 8 t.* (Vol. 8, Pt. 1, pp. 152–186). Lviv: SPOLOM [in Ukrainian].

* Докторська дисертація була готова 1977 р., але захистити її вдалося лише в січні 1992 р. за сприяння того ж В. П. Кухаря.

14. Seleznenko, L. (1972, Lypen 8). Vidkrytyi lyst. *Robitnycha hazeta* [in Ukrainian].
15. Svitlychna, N. (1983). *Pohrom z prodovzhenniam* (Pt. 4). Munich: Suchasnist [in Ukrainian].
16. Tsina dukhovnoi svobody: 30 rokiv tomu Mykola Horbal vyrvavsia iz zashmorhu KHB. (2017). *Lemkivskiyi kalendar na 2018 rik*, 67, 76–82 [in Ukrainian].
17. Vyrok Chornovolu. (2007). In V. Chornovil, (Comp.), *Chornovil V. Tvory: u 10-ty t.* (Vol. 5, pp. 519–529). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
18. Yaremenko, V. (2009, Kviten 23). Zadushene vidrozhennia v istorii i v suchasnosti. *Literaturna Ukraina* [in Ukrainian].
19. Z Interviu Yuriiia Zaitseva z Ihorem Kalyntsem 19 kvitnia 1995 r. (2011). In I. Kalynets (Comp.), *Sobor Sv. Yura 22 sichnia 1989 roku: Dokumenty i spohady* (pp. 96–98). Lviv: Vyd-vo «Drukarski kunshty» [in Ukrainian].
20. Zaitsev, Yu. (1992). Dysydynty: opozytsiinyi rukh 60–80-kh rr. In S. V. Kulchytskyi (Ed.), *Storinky istorii Ukrainy: XX stolittia: posibn. dlia vchytelia* (p. 220). Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
21. Zaitsev, Yu. (2003). Pidpilni hrupy. In Yu. Slyvka (Ed.), *Istoriia Ukrainy* (pp. 365–368) (4th ed.). Lviv: Svit [in Ukrainian].
22. Zaitsev, Yu. (2003). Ti, shcho ne movchaly. In V. Kvitnevyyi (Comp.), *U vyri shistdesiatnytskoho rukhu: pohliad z vidstani chasu* (pp. 79–80). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
23. Zaitsev, Yu. (2009). Prychynky do istorii vydannia nelehalnogo zhurnalu «Ukrainskyi visnyk». *Moloda natsiia. Spetsvypusk*, 50, 153–191 [in Ukrainian].
24. Zaitsev, Yu. (Comp.). (1999). *Ihor Kalynets: poet i hromadianyn*. Lviv [in Ukrainian].
25. Zaitsev, Yu. (Ed.). (2007). *Ya vynen tym, shcho ukrainets: Interviu Yuriiia Zaitseva z Oleksoiu Riznykivym. Dokumenty. Usna istoriia Ukrainy XX st.* (Vol. 3). Lviv [in Ukrainian].
26. Zaitsev, Yu. (Ed.). (2011). *Ya na spovidi skazav by... Interviu Yuriiia Zaitseva z Yaroslavom Isaievychem. Dokumenty. Usna istoriia Ukrainy XX st.* (Vol. 5). Lviv [in Ukrainian].
27. Zaitsev, Yu. D. (2015). Prynahidni rozдумы profesora Yuriiia Slyvky. In Yu. Slyvka, *Politychna istoriia Ukrainy XIX – poch. XX st.* (pp. 596–621). Lviv [in Ukrainian].
28. Zaitsev, Yu. D. (Ed.). (2001). *Naspravdi bulo tak: Interviu Yuriiia Zaitseva z Ivanom Dziuboiu. Dokumenty. Usna istoriia Ukrainy XX st.* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
29. Zaitsev, Yu. D. (Ed.). (2002). *Oderzhymist: Interviu Yuriiia Zaitseva z Ihorem Kalyntsem. Dokumenty. Usna istoriia Ukrainy XX st.* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
30. Zaitsev, Yu. D. (Ed.). (2005). *Ukrainska zahalnonarodna orhanizatsiia (UNF-2). Doslidzhennia, dokumenty, materialy. u 2 t.* (Vol. 1). Lviv: Afisha [in Ukrainian].
31. Zaitsev, Yu. D. (Ed.). (2008). *Diahnoz KHB: shyzofreniia. Interviu Yuriiia Zaitseva z Hannoii Mykhailenko. Dokumenty. Usna istoriia Ukrainy XX st.* (Vol. 4). Lviv [in Ukrainian].

Yurii ZAITSEV

PhD, Senior Researcher,

Senior Researcher at the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1696-5849>

e-mail: yurzaytsev@gmail.com

THE SIXTIERS IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN OPPOSITION MOVEMENT OF THE 1960S – 1980S

In the introduction to the interview with Yulii Tanchuk, Yurii Zaitsev describes the use of interviews with direct participants in historical events as an effective tool for studying the Sixtiers movement (*shistdesiatnytsvo*) and contemporary socio-political processes in Ukraine. He highlights the foundations and evolution of the Sixtiers movement and characterizes its attributive features, emphasizing examples from different parts of Ukraine. The main attention is paid to the study of the role of a nationally conscious personality among the Sixtiers and in a broader sense – in the opposition, anti-regime movement through the prism of the chemists Yulii Tanchuk's activities. The interview with him shows the significance of the *samvydav* («self-publishing») phenomenon for expanding awareness of the need for radical, revolutionary changes in the socio-political system for state independence of Ukraine, the democratization of society, and the formation of a civilized European community. By the annual unauthorized commemorations of Taras Shevchenko on the anniversaries of his reburial in Ukraine (May 22, 1861), the national genius's greatness was emphasized, and his spiritual consonance with the free-thinking of the 1960s – 1980s. The interview reflects the revival of cultural life and military training of young men in the Western Ukrainian villages during World War II, and gives examples of youth joining the Ukrainian Insurgent Army (UIA), recreates the ritual of taking the oath by UIA recruits. Furthermore, it mentions Vasyl Stus's story about the Holodomor in Ukraine in 1932–1933, makes public the facts of the Communist regime's punishment of the signatories of the «Letter 139» to the USSR leaders in April 1968, emphasizes Yulii Tanchuk's unadvertised contacts with an active member of the Ukrainian human rights movement Oles Shevchenko, clarifies the role of Leonid Seleznenko in the opposition movement, and after the arrest – his incriminating evidence under pressure from the KGB at the trial of Vasyl Stus and his letter of repentance. The role of Oles Honchar's novel «The Cathedral», Ivan Dziuba's research «Internationalism or Russification?», and Olena Apanovych's historical lectures for the activation of political and national self-awareness of Ukrainians are indicated.

Keywords: Luh Society, Holodomor, UIA, the Sixtiers, *samvydav*, dissident movement, Yulii Tanchuk, Vasyl Stus, Oles Shevchenko, Henrikh Dvorko, Leonid Seleznenko, May 22, «scientific exile», KGB, Central Committee of the Communist Party of Ukraine.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НОВІТНЯ ДОБА

ВИПУСК 8

ЛЬВІВ 2020

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 8. 256 с.

У збірнику представлено дослідження з новітньої української та світової історії за період від Першої світової війни і до сьогодення. Наголошено на закономірностях й особливостях розвитку суспільно-політичних і націєтворчих процесів в Україні у контексті історії європейських народів, зокрема становища українського суспільства в умовах тоталітарних режимів. Розкрито особливості українського визвольного руху, воєнної історії, формування державних інституцій, роль культури у становленні громадянського суспільства, вивчення джерел та історичної біографістики.

Contemporary era / resp. ed. Mykhailo Romaniuk; I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine. Lviv, 2020. Issue 8. 256 p.

The collection presents studies on modern Ukrainian and world history from the First World War to the present. Emphasis is placed on the regularities and features of the development of socio-political and nation-building processes in Ukraine in the context of the European nations' history, in particular the position of Ukrainian society under totalitarian regimes. The features of the Ukrainian liberation movement, military history, formation of state institutions, the role of culture in the development of civil society, the study of sources and historical biography are revealed.

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 3.12.2020 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голембійовська-Тобіаш Анета (Gołębiowska-Tobiasz Aneta), dr (Польща)

Дзєньковський Томаш (Dzieńkowski Tomasz), dr (Польща)

Красівський Орест Якубович, д.і.н., проф. (Україна)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Пасіцька Оксана Ігорівна, к.і.н. (Україна)

Патер Іван Григорович, д.і.н., проф. (Україна)

Руда Оксана Василівна, к.і.н. (Україна)

Сова Андрій Олегович, к.і.н., доц. (Україна)

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., с.н.с. (Україна)

Стасюк Олександра Йосипівна, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Трофимович Лілія Володимирівна, к.і.н., доц. (Україна)

Харук Андрій Іванович, д.і.н., проф. (Україна)

Цецик Ярослав Петрович, к.і.н., доц. (Україна)

ISSN 2409-434X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

РУДА Оксана. Освітнє питання в діяльності єврейських парламентарів у Законодавчому сеймі Польської держави (1919–1922)	3
ПАСИЦЬКА Оксана. «Свій до свого по своє»: сільськогосподарські виставково-ярмаркові заходи в Галичині у 20–30-х роках ХХ століття	19
СЕНИЦЬКИЙ Віктор. Военна округа УПА «Говерля» в період німецької окупації (1943–1944)	28
ЛУНЬО Євген. Народно-оповідна традиція про знищення польської колонії Пишівка весною 1944 року	46
STASIUK Oleksandra. The nomination of candidates for deputies as a ritual element of soviet ostensible democracy	77
ЛУЦЬКИЙ Олександр. Двадцятип'ятитомне видання творів Івана Франка: львівський внесок.	88
ПОПКО Сергій. Участь військовослужбовців Збройних сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки (1992–2018)	122
KRASIVSKYI Orest, PASICHNYK Vasyi. Dynamics of national identity formation in independent Ukraine	134

ПОСТАТІ

ПАТЕР Іван. Іван Крип'якевич і наддніпрянська політична еміграція: взаємини і співпраця (1910-ті–1930-ті роки).	150
ПОСІВНИЧ Микола. Міжнаціональні стосунки в публіцистиці Степана Бандери.	178

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

СОВА Андрій. Іван Боберський і Листопадові події у Львові 1918 року	185
ЗАЙЦЕВ Юрій. Шістдесятництво у контексті українського опозиційного руху 1960–1980-х років.	212

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

- РОМАНЮК Михайло. [Рец.]: Збірник джерел до біографії Романа Шухевича у міжвоєнний період. [на]: Роман Шухевич у громадсько-політичному житті Західної України 1920–1939 рр.: спогади, документи, світлини / упоряд. і відп. ред. Андрій Сова; Центр незалежних історичних студій. Львів: Априорі, 2019. 816 с. 239
- АРТИМИШИН Юлія. [Рец.]: «(Не)чорно-біла історія українсько-польського діалогу пам'яті». [на]: Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 368 с. 246